

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұсабаев Н.Т., Мұсабаева А.Н. «Ортаймаған қазаны - қасиетті Қазалы» Алматы: Денсаулық 1998 200 б
2. Тилеукулов С., Оразымбетов Ш. Первый Казахский институт в Ташкенте (сборник документов и материалов). –Ташкент: ТГПУ им. Низами, 2005. -160 с.
3. Тилеуқұлов Г.С., Қосанбаев С.Қ. Алғашқы баспа жемістері - Ташкент 2001. – 32 б.
4. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллегенции в Туркестане / Сборник документов и материалов. – Шымкент: Южной-Казахстанский госуниверситет им. М.Ауезова, 2004. Ч.2. – 276 с.
5. Айдосов А.Х. «Ғажайып ғұмыр» Жас Алаш 1992, 3 маусым.
6. Ғани Мұратбаев: зерттеулер мен құжаттар жинағы. Алматы: Арыс, 2002, 300 б

АЛАШТЫҢ АЛЫП ТҰЛҒАСЫ - МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ханат А., 1 курс

Ғылыми жетекшісі: Джумалиева Л.Т.

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

Lazzat-69@mail.ru

Астана қ.

Әр заманның ұрпаққа қояр өз талабы мен міндеті бар. Қай уақытта да өткеннен сабақ алып, оның сындарлы тұстарын үнемі ел жадында ұстау қажеттігі, ұлтымыздың біртуар тарихи тұлғаларын тану және олардың рухани мұраларын қастерлеу ісі, тәуелсіз мемлекетіміз үшін өзінің маңызын жоғалтпайды. Сан тараулы ұлттық тарихымызда өзінің саналы ғұмырын туған халқының азаттығы мен тәуелсіздігі жолына арнап, оның бақытты өмір сүруін аңсап өткен ұлт перзенттерінің бірі – Мұстафа Шоқай болатын. Ол Алаш қозғалысының төл перзенті, Алаш идеялары мен мұраттары аясында қанаттанған, қазақ, өзбек және басқа да түркі халықтарының ұлттық бостандығы үшін күресінің стратегиясы мен тактикасын айқындаған қайраткер. Көрнекті ойшыл, ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерінің бар ғұмыры тек белсенді қоғамдық іс-әрекетпен, шығармашылық қызметпен өтті. Мұстафа Шоқай туралы Кеңес кезеңінде ашық айтылмады. Өмірінің жартысын шетелде эмиграцияда өткізген оның есімі тәуелсіздік алғаннан кейін ғана елге оралды, шығармалары жинақталды.

Мұстафа Шоқай 1890 жылы Сырдария губерниясы Ақмешіт уезіне қарасты (қазіргі Шиелі ауданы) Наршоқы ауылында дәулетті би шаңырағында дүниеге келді. Атасы Торғай датқа Сырдария облысындағы бірнеше ауылды басқарған, ал әкесі ауыл-аймаққа белгілі әділ би болған. Мұстафа Шоқай Ташкенттегі ерлер гимназиясы мен Санкт-Петербург университетінің заң факультетін аяқтаған. Ол өзіндік дүниетанымы мен саяси көзқарасын қалыптастырып, бірнеше тілдерде еркін сөйлеген [1, Б.7-8].

Ресей империясының, кейін көп жағдайда оның мұрагері ретінде танылған Кеңес Одағының құрамындағы қазақ, өзбек және басқа да түркі тектес халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы тарихында Мұстафа Шоқайдың алатын орны ерекше. Алайда отандық және шетелдік әдебиетте қазақ қайраткерінің шығармашылық мұрасы мен қоғамдық саяси көзқарастарына көбірек көңіл бөлінеді де, ұйымдастырушылық, дипломатиялық, жай адами қырларын пайымдау қағажу қалып келеді. Сондай мәселелер қатарына жиырма жыл уақыт бойы Еуропаның төрінде тәуелсіздік үшін күрес туын көтерген саяси ұйымды құрудағы Мұстафа Шоқайдың ерен еңбегін жатқызуымызға болады. Тәуелсіздік үшін күресте Ресейді мекендейтін түркі халықтарының басын біріктіру, олардың бірыңғай саяси ұйымын құру идеясы әлдеқашан пісіп жетілген еді. Бірінші орыс төңкерісі тұсында «Мұсылман одағы»

құрылса, 1905 жылы 19 қарашада одан да кең көлемдегі «Автономияшылар одағы» дүниеге келді. Осы уақыттан бастап, отарлық езгіге қарсылық жадидтік және түрікшілдік қозғалыстың басты сипаты айқындалды [2, 4 б].

1917 жылдың сәуір айының басында Ташкентке келген кезден бастап Мұстафа Шоқай аймақ тұрғындарын басқа халықтармен тең құқылы екенін кеңінен насихаттап қана қоймай, оны теориялық тұрғыдан негіздеп, барлық күшті автономия жолындағы күреске жұмылдыру бағытында сан салалы жұмыс атқарды. Алайда жергілікті тұрғындарды ұлттық идеялар төңірегіне топтастыру оңай бола қоймады. Сол кезде бір Ташкенттің өзінде жұмыс істеген не жарғысы, не бағдарламасы жоқ екі жүзге тарта түрлі ұйымдар бар болатын. Солармен қарым-қатынас орната біліп, өлкедегі автономия мәселесін сақтықпен қарап, оған қол жеткізудің объективтік және субъективтік факторларды мұқият зерттеп, жергілікті халықты ұлттық идеялар маңына аса қиын болса да ұйыстыра алған Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі мазмұнды еді. Бұл туралы Украина халық республикасының бұрынғы сыртқы істер министрі Александр Яковлевич Шульгин сол кездегі Мұстафа Шоқайдың «белсенділігі мен ел арасындағы беделі аса зор еді. Жастығына қарамастан ол қайта өрлеген Түркістанның нағыз көсемі бола білді» - дейді [3, 104 б].

1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынборда Бүкілқазақтық II съезд шақырылды. Сол съездің мінберінде Мұстафа Шоқайұлы «Қазақ автономиясы құрылсын» деген ұран тастайды. Бұл мақсат орындалып, автономия құрылады. Бірақ Мұстафаның ой-арманы бұдан да үлкен болды. Ол бүкіл түркі халықтарын біріктіріп, Түркістан Республикасын құруды армандады. Сол мақсатпен 1918 жылы қаңтарда Қоқанға барады. Қоқанда съезд өтіп, съезд Түркістан Республикасын жариялап, Мұстафа Шоқайды басшысы етіп сайлайды. Бірақ көп ұзамай, 1918 жылы ақпанда қызыл әскерлер Қоқанды алып, басшыларын тұтқындай бастайды. Оның мақсаты туған халқын, сондай-ақ барша түркі халықтарын азат етіп, бір тудың астына топтастыру еді. Ол Еуропадағы социалистердің, демократтардың арасында өте беделді болды. Ол барлық еуропалық басылымдарға шет тілдерінде мақала жариялап отырды. Оған қоса өзі де «Яш Түркістан», «Иени Түркістан» журналдарын шығарып тұрды. Журналда кеңес өкіметінің саясатын әшкерлеп жазды. Жалпы Мұстафа Шоқайұлы - азаттық қозғалысының теориясын жасаған, соны таңдай білген адам. Халықты азат ету үшін не істеу керек екендігін барлығын білген [4, Б.44-45].

1917 жылы Түркістан мұсылмандары арасында екі топ құрылды: біріншісі консервативті бағыттағы «Улема жәмияты» («Ғұламалар қоғамы»), оны Сералы Лапин басқарады. Екіншісі прогресшіл бағыттағы «Шуро-и-Ислам» («Шурай Исламиа»), оның басында Мұстафа Шоқай тұрады. «Шуро-и-Ислам» («Мұсылман кеңесі») одағының идеологиясы түркі-мұсылман халықтарының басын біріктіріп, әрбір ұлттың өзін-өзі басқаруына қол жеткізу болатын. Одақ жергілікті халықтың мүддесі үшін белсенді қызмет атқарды. Олардың бастамасымен 16 сәуірде Ташкентте жалпы түркістандық Құрылтай шақырылды. Оған қазақ, өзбек, түркімен және басқа Түркістан халықтарының өкілдерінен барлығы 150 делегат қатысты. Съездің тең төрағасы болып М.Абдрашидханов пен Сералы Лапин, ал хатшылыққа Мұстафа Шоқай сайланды.

Съезде қаралған ең негізгі басты мәселелер - Уақытша үкіметке көзқарас және патша үкіметі құлатылғаннан кейінгі Түркістанды басқару туралы болды. Сондай-ақ съезд Уақытша үкіметті қолдай отырып, Ресейдің федеративтік, демократиялық, парламенттік республика ретінде өзінің президенті мен Құрылтай жиналысы болуы мен облыстарға автономия беру (оның ішінде Түркістанға) идеясын ұсынды. Жалпы Түркістан ұйымын Түркістан Мұсылман кеңесін құру жөнінде міндеттер қойылды. 1917 жылы 12 маусымда ондай ұйым құрылып, оның төрағалығына М.Шоқай тағайындалды. Бұл ұйым ұлттық-демократиялық бағыттағы саяси күштермен тығыз одақ жасауға ұмтылды. Оның мүшелері «Алаш» партиясымен де қарым-қатынастар орнатты.

М.Шоқайдың баспасөз саласынан тыс қалған кезеңі жоқ десе де болады. Оның осы орайдағы ең маңызды туындысы 1929-1939 жылдары арасында Берлинде 117 саны жарық көрген «Яш Түркістан» журналы болып табылады. Украинаның бұрынғы сыртқы істер министрі Александр Чульгин «Яш Түркістан» журналын, М.Шоқай мен жолдастарының

таңқаларлық деректі еңбегі ретінде жоғары бағалады. Түркістан ұлттық одағын Түркістан халықтарының өкілдерімен күш біріктіріп, Кеңес Одағына қарсы тізе қосып отырып жұмыс істеуді көздесе, Прометей одағымен Кеңестік басқарудан зардап шеккен түркі емес ұлттардың өкілдерімен күш біріктіруді мақсат етті.

Еуропа елдеріндегі саяси іс-шараларында түркі халықтарының зиялыларымен бірге істеген еді. Оның жұмыстарын реттеген Түркістан ұлттық одағы іргетасы негізінде 1920 жылдың маусым айында Бұхара қаласында қаланған іргелі бір ұйым болатын. Бұхарада большевиктермен Бұхара әміріне қарсы бір одақ құру үшін ұйымдастырылған жиналысқа Башқұртстан, Қазақстан және Құлжадан зиялылармен Ферғана Басмашы қозғалысының өкілдері шақырылады. Жиналысқа қатысқандардың арасында башқұрттардан Зәки Уәлиди, Сейіткерей Магазов, Ферғана басмашыларынан Шірмехмет Бек, Ылдырхан Мутиң, Харис Игликов, Рахманкул Корбашы, Мұстафа Шахкул, түрікмендерден адвокат Какажан Бердиев, қазақтардан Алашорда өкілі Хайреддин Балғынбаев, Мұхтар Әуезовтер болды. Сондай-ақ Бұхара мен Ташкент зиялылары атынан Мүневвер Кари, Абдулкадир Мухиддинов, Фейзуллах Хожаев және Садреддин Айни секілді тұлғалар да жиналысқа қатысты. Бұл платформаға «Орта Азия Мұсылман Ұлттық Бұқарасының Төңкеріс Қоғамдарының Одағы» деген ат берілді. Оның күресінің бағдарламасы белгіленіп төмендегідей жеті бап енгізілді:

1. Азаттық туралы
2. Демократиялық республика
3. Ұлттық армия жайлы
4. Экономикалық басқарудың, темір жол құрылысы мен каналдар құрылысының Түркістанның тәуелсіздігіне сәйкес жүргізілуі
5. Ағарту ісін жаңашылдандыру және батыс өркениетімен тікелей байланысып, арадағы орыс дәнекерлігін жою жөніндегі мәселелер
6. Ұлт мәселесінің, халық ағарту мен табиғи байлықтарды пайдалану секілді мәселелердің, этникалық топтардың халық санына қарай шешілуі
7. Дінге толықтай бостандық берілуі және дін мен мемлекеттік істерді бір-бірінен ажырату жайлы.

Соғыстың басталуымен Прометей одағы және М.Шоқайдың бүкіл саяси жұмыстары тоқтап қалды. Соғыс кезінде Кеңес Одағына қарсы екінші жоба басталды. Ол нацистердің «Түркістан легионы» жобасы еді. Саяси жетекші ретінде Мұстафа Шоқай нацистердің бұл жобасына ешқашан сенбеді және оған қатысудан да бас тартты. Өйткені Түркістан легионы жобасы ешқашан Түркістанға тәуелсіздік әкелмек емес еді. Кеңестік үгіт-насихат турасында жалған ақпарат таратып, халықтың санасына бұл жобаның басшысы ретінде Мұстафа Шоқайды көрсетуге күш жұмсады[5, 136].

М.Шоқай нацистердің Кеңес Одағына қарсы жеңіске жеткен жағдайда Түркістанға тәуелсіздік бермейтіндіктерін, тіпті оны большевиктерден де қарқынды түрде қанайтынын жақсы білетін еді. Сондықтан оған осы жобаға басшы болу жөнінде Шығыс министрі Альфред Розенберг жасаған ұсынысты кідірместен кері қақты. Оның «Последние новости» және «Дни» секілді большевиктерге қарсы орыс босқындарының баспасөз органдарында жазған мақалалары Кеңес жұртшылығына да әсерлі болды. Сол себепті кеңес баспасөзінің шабуылдарына тап болды.

М. Шоқай шетелдік эмиграцияның ең бір көрнекті өкілі бола тұрып, өз ұлтының азаттығы үшін күресін қарымды қаламмен толықтырды. Қалам саяси қайраткерге көмектесіп, оның қызметін айрықша ажарландырды, ерекше биікке көтерді. Сөйтіп, қазақ тарихында азаттық үшін күрестің жаңа түрі мен жаңа кезеңі басталды. Ұлттық мүдде үшін саналы түрде шетелге кеткен ол Маңғыстау арқылы әуелі Түркімен жеріне, содан кейін теңіз арқылы Бакуге барады. Алайда Әзербайжан мемлекетіндегі сол кездегі саяси ахуал тұрақсыз болғандықтан, мұнда көп тұрақтамай, Грузия мемлекетіне өтеді. Бакудегі Грузия Республикасының тұрақты өкілі Н.Карцивадзенің кепілдігімен Тбилисиге келген М.Шоқайды Грузияның саяси басшылары ыстық ілтипатпен қарсы алды. Әсіресе Грузия Ұлттық Үкіметінің басшысы М.Жордания мен Ішкі істер министрі М.Рашишвили оған зор

күрмет көрсетті. Ол кезде тәуелсіз Грузия саяси босқындарды құшақ жая қарсы алған болатын [6, Б. 39-47].

1940 жылы немістер Парижді жаулап алды, Мұстафаны түрмеге отырғызады. Кейіннен Мұстафаның кім екенін білгеннен соң Гитлер оны шақыртып алады. Өйткені оған Мұстафа Шоқайдай адам керек болды. 1941 жылы соғыс басталғанда Гитлер тұтқынға түскен мұсылмандардан Түркістан легионын құрып, кеңес өкіметіне қарсы пайдалануды Мұстафаның алдына міндет етіп қояды. Неміс Фон Папен мұсылмандар мәселесімен айналысатын. Фон Папен мен Мұстафаның байланысы болды ма, болмады ма, бізге ол жағы белгісіз. Ол түпкі мақсатын Фон Папенге айтуы да мүмкін. Гитлердің мақсаты – Орта Азия арқылы Үндістанға жету, сөйтіп, бүкіл әлемге билігін жүргізу еді. Фон Папен - Гитлердің қарамағындағы сенімді адамдарының бірі. Мұстафаның ойын Гитлерге жеткізіп, оның содан кейін керек болмай қалуы да ғажап емес. Мүмкін сондықтан да Мұстафаның көзін құрту керек болды - дейді философ Д.Кішібеков [7, 426].

Мұстафа Шоқай өзінің қысқа ғұмырының ішінде Ә. Бөкейханов, М.Дулатов, А. Байтұрсынов сияқты Алашорданың қайраткерлеріндей қазақ елінің бостандығын, бодандықтан азат болып, өз алдында жеке мемлекет болуын армандап, осы үшін жанқиярлықпен еңбек жасаған тұлға. Оған оның осы күрес жолында артында қалдырған көптеген жазба еңбектері, шет елдердің баспасөздерінде жарияланған мақалалары дәлел болады. Ұлы Отан соғысы жылдарында М. Шоқай тұтқынға түскен қазақ, басқада мұсылман елдердің азаматтарының сол қиын шақтағы тұрмыс жағдайын жақсартып, бостандыққа шығулары үшін неміс мемлекетінің басшылығымен тиісті жұмыстар атқарды.

Мұстафа Шоқай – шын мәнісінде, эмиграцияға кеткен және шетелге бас сауғалап емес, саяси күресті жаңа жағдайда жалғастыру үшін барған түркістандық тұңғыш тұлға. Қалай дегенмен де, ұлттық тұтастыққа, қазақ елін тәуелсіз іргелі ел етуге деген ұмтылыс, өткен ғасырдың басындағы Алаш зиялыларына ортақ мақсат болды. Тек оны жүзеге асыру мәселесіне келгенде әрқайсысы әртүрлі жолды таңдады. М.Шоқайдың өмірі өнегеге толы болды. Бүкіл түркі әлемнің тарих тұлғасына айналған М.Шоқай ХХ ғасыр кезеңінде адамзат баласының айтулы бір перзенті болды. Оның бойында біз біліп үлгермеген, тарихымен таныспаған талай рухани қазыналары жатыр.

Мұстафа Шоқай - бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған тұңғыш эмигрант күрескер, саяси қайраткер. Аса көрнекті саясаткер Мұстафаның ұстанған жолы – халыққа тәуелсіздікті қантөгіс арқылы емес, керісінше, дүние жүзіндегі демократиялық күштерді араластыру арқылы бейбіт жолмен алу болды. Ол үшін халықтың ұлттық сана – сезімін ояту қажет еді. Жаяудың шаны, жалғыздың үні шықпайтынын жете түсінген Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің қол астындағы мұсылмандар қауымының да жеке-дара күресі арқылы тәуелсіздік алмайтынын анық болжай білді. Ұлы күрескер бүкіл түркі тектес иесі мұсылман қауымын түгел Мұстафа Шоқай – ұлттық тәуелсіздіктің жалынды жаршысы және тамаша ұлттық идеялардың иесі ғана емес, сол идея үшін бас тіккен қайсар күрескер еді. Туған еліне деген шексіз сағынышын бір сәт баса алмай, жат жерді мәңгілік мекен етті. Алайда, елінде ұлы тұлғаның асқақ арманын орындаған, тәуелсіздікке жеткен сүйікті халқы бар. Артында әлі де зерттей, игере түсуді қажет ететін телегей-теңіз мол мұрасы қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұстафа Шоқай шығармалары. Алматы, 2007, Б.7-8.
2. Есмағамбетов К. Тәуелсіздік таңшолпаны //Егемен Қазақстан, 2007, 9 қаңтар, 4 б.
3. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. Алматы, Т.2. 2007, 104 б.
4. Қойшыбаев Б. Мұстафа азаттық қозғалысының теориясын жасады //Аңыз адам. 2011, № 7, Б.44-45.
5. Қойгелдиев М., Нүсіпхан А. Мұстафа Шоқай және Түркістан. М.Шоқай. Таңдамалы. Т. 1, 13 б.
- 6.Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана, 2007, Б.39-47.
- 7.Кан Г.В., Шаяхметов Н.У. Қазақстан тарихы. Алматы. 2007, 42 б.